

NUTQIY MULOQOTNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK
OMILLARI

Bobomurodova Go'zal Olimovna

Bixoro davlat tibbiyot instituti o'qituvchisi
<https://doi.org/10.5281/zenodo.15684216>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 10-Iyun 2025 yil
Ma'qullandi: 14-Iyun 2025 yil
Nashr qilindi: 17-Iyun 2025 yil

KEY WORDS

*nutqiy muloqot; ijtimoiy maqom;
psixologik holat; emotsional fon;
madaniy kontekst; nutqiy etiketa;
psixolingvistika; shaxslararo
munosabat; motivatsiya;
kommunikativ kompetensiya..*

ABSTRACT

Mazkur maqolada nutqiy muloqotning ijtimoiy va psixologik omillari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil etilgan. Muloqot jarayonining shaxslararo munosabatlar, ijtimoiy maqom, emotsional holat, madaniy me'yorlar hamda psixologik motivatsiya bilan bog'liq jihatlari yoritiladi. O'zbek tilidagi nutqiy muloqot modeliga xos bo'lgan til vositalari, etiketa ifodalari va milliy madaniyatga oid nutqiy andozalar psixolingvistik va sotsiopsixologik yondashuvlar asosida o'rganiladi. Tadqiqot natijalari nutqiy faoliyat samaradorligini oshirishda ijtimoiy-psixologik kompetensiyaning ahamiyatini ko'rsatadi.

Insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida nutqiy muloqot muhim ijtimoiy hodisa sifatida shakllanib kelgan. Nutq faqat fikr almashish vositasi bo'libgina qolmay, balki insonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni shakllantirish, shaxsiy va ijtimoiy tajribani uzatish, axborotni anglash va o'zlashtirish jarayonining negizidir. Nutqiy muloqot inson tafakkuri, psixik holati va ijtimoiy tajribasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u har doim muayyan vaziyatda, ma'lum sotsiopsixologik kontekstda yuz beradi.

Bugungi kunda tilshunoslik, psixologiya va sotsiologiya fanlarining tutashgan nuqtasida nutqiy faoliyatga nisbatan kompleks yondashuv shakllanmoqda. Ayniqsa, ijtimoiy-psixologik omillar nutqiy muloqotning mazmuni, shakli va natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, suhbatdoshlarning ijtimoiy maqomi, shaxslararo munosabat darajasi, madaniy muhit va emotsional holati — muloqot samaradorligini belgilovchi asosiy mezonlardandir.

Shu nuqtai nazardan, nutqiy muloqotni ijtimoiy-psixologik omillar asosida o'rganish, til vositalarining nafaqat grammatik va semantik, balki kommunikativ-funksional va psixologik jihatlarni ham tahlil qilishni talab etadi. Ayniqsa, uzviy ijtimoiy tuzilishga ega bo'lgan o'zbek jamiyatida nutqiy muloqotga ijtimoiy maqom, yosh, jins, muomala madaniyati kabi omillarning ta'siri o'ta muhim ahamiyatga ega.

Mazkur maqolada nutqiy muloqotga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar tahlil qilinadi, ularning o'zaro uyg'unligi va kommunikatsiya jarayonidagi funksional vazifalari yoritiladi. Shuningdek, o'zbek tilidagi muloqot madaniyatiga xos jihatlar psixolingvistik va sotsiopsixologik yondashuvlar asosida ko'rib chiqiladi.

Metod va metodologiya. Mazkur ilmiy maqolada nutqiy muloqotning ijtimoiy-psixologik omillarini tahlil qilishda interfandisziplinar yondashuv, ya'ni tilshunoslik,

psixologiya va sotsiologiya fanlarining integratsiyasiga asoslangan metodologik qarashlar asos qilib olindi. Tadqiqot jarayonida nutqni inson faoliyatining ijtimoiy va psixologik mahsuli sifatida o'rganishga alohida e'tibor qaratildi.

Metodologik asoslar

Maqola quyidagi nazariy-metodologik yo'nalishlarga tayangan:

- Psixolingvistik yondashuv – nutq va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik, nutqiy faoliyatning ichki psixik jarayonlar bilan munosabati o'rganildi;
- Sotsiopsixologik yondashuv – muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy maqomi, roli, muloqotdagi ijtimoiy kutishlari, motivlari va guruhga oid xatti-harakatlari tahlil qilindi;
- Madaniy-kommunikativ yondashuv – milliy muloqot etikasi, odob-axloq qoidalari va nutqiy andozalar o'zbek tilidagi ijtimoiy muloqot modelida qanday ishlashi o'rganildi.

Tadqiqot metodlari

Tahliliy-deskriptiv metod. Nutqiy muloqotning asosiy belgilarini tavsiflash va ijtimoiy-psixologik jihatlarini ilmiy asosda izohlashda qo'llanildi. Turli nutqiy holatlarning mazmuniy va kommunikativ tahlili amalga oshirildi.

Empirik kuzatuv. Kundalik nutqiy muloqot namunalari (talabalar, o'qituvchilar, turli yoshdagi suhbatdoshlar ishtirokidagi suhbatlar) kuzatilib, ularda ijtimoiy maqom, emotsional ohang va madaniy vositalar qanday namoyon bo'lishi aniqlashtirildi.

Qiyosiy tahlil. O'zbek tilidagi nutqiy muloqot andozalari boshqa tillardagi yoki madaniyatdagi muloqot modellari bilan taqqoslandi. Bu orqali milliy xususiyatlarning rolini aniqlashga urinish qilindi.

Ilmiy adabiyotlarni kontent-tahlili. O'zbekistonlik va xorijlik olimlarning psixologiya, tilshunoslik va muloqot madaniyatiga oid asarlari asosida mavzuga oid asosiy tushunchalar tizimlashtirildi.

Tadqiqot natijalari. Tadqiqot davomida o'zbek tilida yuzaga keluvchi nutqiy muloqotning ijtimoiy va psixologik omillar bilan chambarchas bog'liq ekani kuzatildi. Nazariy manbalar tahlili, empirik kuzatuvlar va muloqot namunalarning kontent-tahlili asosida quyidagi asosiy natijalarga erishildi:

1. Nutqiy muloqot shaxslararo ijtimoiy munosabatlar asosida shakllanadi. Suhbatdoshlarning yoshi, ijtimoiy maqomi, jinsiy belgisi va tanishlik darajasi nutq uslubi, tildan foydalanish shakli, so'z tanlovi va muloqot strategiyalariga bevosita ta'sir qiladi. Masalan, yosh va maqomi yuqori suhbatdosh bilan muloqotda rasmiy, ehtiyotkorona, hurmat ifodalovchi iboralar ustunlik qiladi.

2. Emotsional-psixologik holat muloqot sifati va ohangiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, muloqot ishtirokchilarining ichki psixologik tayyorgarligi, kayfiyati, stress darajasi yoki ijobiy emotsional fon muloqot davomida til vositalarining tanlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Salbiy psixologik holatlarda muloqot qisqa, rasmiy va hissiy jihatdan sovuq bo'ladi.

3. Muloqotda milliy madaniyat va nutqiy etiketa muhim rol o'ynaydi. O'zbek tilida nutqiy muloqot ko'plab madaniy jihatlariga tayangan bo'lib, do'stona muomala, duo-so'zlar, salomlashuv andozalari va maqollar orqali ijtimoiy hurmat, yaqinlik yoki masofa ifodalanadi. Bu elementlar suhbatda ishtirokchilarning o'zaro munosabatlarini boshqarishda vosita vazifasini bajaradi.

4. Shaxslararo psixologik masofa til vositalari orqali ifodalanadi. “So‘zlashuv masofasi” – ya’ni “siz” va “sen” zamirlari, muloyimlik shakllari, og‘zaki izohlarning ko‘payishi – bu muloqotdagi masofaning belgilaridir. Bu holatlar ayniqsa ijtimoiy maqom va shaxsiy yaqinlik darajasini aks ettirishda muhim vosita hisoblanadi.

5. Nutqiy muloqotda kontekstga moslashuv – samaradorlik kaliti. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, muloqot ishtirokchilari kommunikativ vaziyatga mos ravishda til uslubini, ohangini, emotsional rang-baranglikni va so‘z tanlovini o‘zgartirib turadi. Bu esa muloqotni psixologik jihatdan moslashtirish orqali samaradorlikka erishish imkonini beradi.

O‘zbek tilida nutqiy muloqot samaradorligini belgilovchi asosiy ijtimoiy-psixologik omillar quyidagilar ekanligi aniqlandi:

- suhbatdoshlarning ijtimoiy maqomi va shaxsiy yaqinlik darajasi;
- emotsional holat va psixologik tayyorgarlik;
- madaniy va nutqiy etiketa normalariga moslashish;
- shaxslararo masofaning til orqali ifodalanishi;
- kontekstual moslashuv va vaziyatga qarab strategiya tanlash.

Mazkur omillarni ongli ravishda boshqarish orqali muloqot jarayonini yanada samarali, madaniyatli va psixologik jihatdan qulay qilish mumkin.

Asosiy qism. *Nutqiy muloqot va uning ijtimoiy tabiatiga umumiy nazar.* Nutqiy muloqot insonlar o‘rtasidagi axborot almashinuvi, fikr ifodasi va o‘zaro tushunish vositasi sifatida ijtimoiy munosabatlarning markazida turadi. Tilshunoslik va psixologiya nuqtayi nazaridan, muloqot nafaqat til birliklaridan tashkil topgan jarayon, balki u insonning ijtimoiy holati, ruhiy kechinmalari, tafakkuri, madaniy tajribasi va emotsional holati bilan bevosita bog‘liqdir. Shu bois, muloqotni o‘rganishda uning faqat lingvistik emas, balki ijtimoiy va psixologik omillariga ham alohida e’tibor qaratish zarur bo‘ladi.

Ijtimoiy omillar va ularning muloqotdagi roli. Nutqiy muloqotda ishtirok etuvchi shaxslarning ijtimoiy maqomi, yoshi, jinsi, kasbi, ta’lim darajasi va madaniy tajribasi til vositalarining tanlanishiga bevosita ta’sir qiladi. Masalan, yuqori maqomli suhbatdosh bilan muloqotda ehtiyotkor, rasmiy, hurmatni bildiruvchi iboralar ustunlik qiladi (“janob”, “marhamat”, “iltimos qilaman” va h.k.). Bu holat ijtimoiy maqom til vositalari orqali ifodalanishini ko‘rsatadi.

Shuningdek, shaxslararo munosabatlar, tanishlik darajasi va yaqinlik muloqotda “sen” yoki “siz” kabi zamirlar tanlanishiga, shuningdek, dialogning ohangiga ta’sir ko‘rsatadi.

Psixologik omillar: emotsiyalar, niyat va ichki holat. Muloqotda ishtirokchilarning emotsional holati, psixologik tayyorgarligi va niyati muhim rol o‘ynaydi. Shaxsda mavjud bo‘lgan stress, xavotir, ishonch yoki quvonch kabi holatlar intonatsiya, so‘z tanlovi, pauzalar orqali ifodalanadi. Psixolingvistik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ijobiy emotsional fon mavjud bo‘lgan muloqotlarda til vositalari ko‘proq ekspressiv, ohangdor va do‘stona tusga ega bo‘ladi.

Bundan tashqari, motivatsiya — ya’ni suhbatdoshning muloqotga kirishishdagi ichki maqsadi — nutq strategiyalarini belgilab beradi. Masalan, axborot yetkazish, e’tiroz bildirish, yordam so‘rash yoki fikrni tasdiqlash kabi vazifalar psixologik niyat asosida shakllanadi.

Madaniyat va nutqiy etiketaning ta’siri. Milliy madaniyat va urf-odatlar nutqiy muloqot shakliga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. O‘zbek jamiyatida muloqotga kirishishda odob, xushmuomalalik, duolar, maqollar, salomlashuv shakllari kabi vositalar ijtimoiy-psixologik muhitni belgilovchi omillardandir. Masalan, “Xayrli kun”, “Ko‘nglingiz to‘q bo‘lsin”, “Omad

tilayman” kabi iboralar nafaqat informativ, balki psixologik quvvatga ham ega.

Rasmiy va norasmiy nutq uslublari ham madaniy me’yorlarga asoslangan holda tanlanadi. Shu sababli, har bir suhbat vaziyatga, suhbatdoshga, suhbat joyiga va maqsadiga mos tarzda yuritiladi.

Shaxslararo masofa va tilning sozlovchi funksiyasi. Nutqiy muloqotda til vositalari orqali psixologik yaqinlik yoki masofa belgilanishi mumkin. “Siz” zamiri, ehtiyotkorona so’zlar, yumshoq ohangli iboralar muloqotdagi masofani oshiradi, rasmiylik darajasini bildiradi. Aksincha, “sen” zamiri, hazil ohangidagi so’zlar, qisqartmalar yaqinlik va norasmiylikni ko’rsatadi. Til shu orqali ijtimoiy rollarni sozlovchi vosita sifatida ishlaydi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqotlar, nazariy tahlillar va amaliy kuzatuvlar asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

Nutqiy muloqot – bu ko’p omilli, ijtimoiy-psixologik jarayon bo’lib, u nafaqat lingvistik, balki suhbatdoshlarning ijtimoiy maqomi, emotsional holati, madaniy tajribasi va psixologik tayyorgarligi bilan bevosita bog’liqdir.

O’zbek tilidagi muloqotda suhbatdoshlarning yoshi, jinsiy belgisi, ijtimoiy mavqei nutq uslubini va so’z tanlovini belgilaydi. Ayniqsa, “siz-sen” zamirlari orqali muloqotdagi ijtimoiy masofa ifodalanadi.

Emotsional-psixologik holat – muloqot ohangi, so’zlarning ekspressivligi va intonatsion tusini aniqlovchi muhim omildir. Ijobiy emotsional fon muloqotni iliq va do’stona qiladi, salbiy kayfiyat esa rasmiy, qisqa va ehtiyotkorona ifodalarni yuzaga keltiradi.

Milliy madaniyat va nutqiy etiketa muloqotda do’stona muhit, hurmat va madaniyatli ifodalarni shakllantiruvchi vosita bo’lib xizmat qiladi. O’zbek tilida duo-so’zlar, maqollar, iboralar va salomlashuv shakllari orqali ijtimoiy munosabatlar mustahkamlanadi.

Nutqiy muloqotda til sotsial-psixologik tartibga soluvchi vosita sifatida ishlaydi: u orqali shaxslararo masofa, rasmiylik darajasi, motivatsion niyat va psixologik yaqinlik ifodalanadi.

Takliflar

1. Til madaniyati va psixologik muloqot kompetensiyasini shakllantirish maqsadida oliy va o’rta maxsus ta’lim muassasalarida “Nutq madaniyati”, “Psixolingvistika asoslari”, “Muloqot psixologiyasi” kabi fanlar soni oshirilishi zarur.
2. Pedagoglar va talabalarning ijtimoiy-psixologik muloqot ko’nikmalarini rivojlantirish uchun maxsus treninglar, muloqot ssenariylari va amaliy mashg’ulotlar tashkil etilishi tavsiya etiladi.
3. Til o’qitishda milliy etiketa, madaniy nutqiy me’yorlar va psixologik sezgirlik masalalariga e’tibor qaratilishi, darsliklar va o’quv materiallariga bunday mazmun kiritilishi lozim.
4. Ommaviy axborot vositalarida va ijtimoiy tarmoqlarda madaniy, emotsional va ijtimoiy mas’uliyatli nutq namunalari keng targ’ib qilish – jamiyatda muloqot madaniyatini oshirishga xizmat qiladi.

Ilmiy tadqiqotlar doirasida muloqotdagi ijtimoiy-psixologik omillarni o’zbek tilidagi real nutq namunalari asosida korpusli yondashuvda o’rganish zarur. Bu metodologik jihatdan chuqurroq tahlil imkonini beradi.

1. Леонтьев А.А. Психология общения. – М.: Смысл, 1996. – 284 с.
2. Хайдаров А. Ўзбек тилида мулоқот нутқи: психолингвистик ёндашув. – Т.: Фан, 2017. – 152 б.
3. Ромметвейт Р. Мотивация и социальная коммуникация. – М.: Прогресс, 1990. – 224 с.
4. Турсунов У. Ўзбек тилида мулоқот маданияти ва этик меъёрлар. – Т.: Истиқбол, 2020. – 110 б.
5. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в языке. – М.: Наука, 1990. – 240 с.
6. Назарова Г.Ф. Психолингвистика: Учебное пособие. – М.: Флинта: Наука, 2015. – 256 с.
7. Ҳотамов Н. Инсон ва нутқ: психолингвистик қарашлар. – Т.: Ўқитувчи, 2002. – 130 б.
8. Кулагина И.Ю. Возрастная психология: развитие ребёнка от рождения до 17 лет. – М.: Гардарики, 2004. – 320 с.
9. Ходжиев А. Миллий маънавият ва нутқ маданияти. – Т.: Маънавият, 2005. – 96 б.

